

ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ

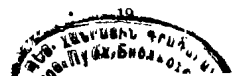
ՀԱՅԱՍՏԱՆԵԱՅՑ ԵԿԵՂԵՑԻՆ

ԼՈՒՍԱԽՈՐԶԷՆ ՅԱՌԱՋ

(Շարունակութիւն, տես Բազմալէզ 1926, էջ 257)

13. Եթէ ուշադրութեամբ քննենք Գիտա-
նշխարացը, պիտի համոզուինք՝ որ անոր
շարադրութեան ժամանակ դեռ անյայտ
ուշադրողին իսկ անծանօթ էր գե-
րեզմանը, զոր անորոշութեամբ շրջապա-
տած է նա, չտալով ոչ մէկ տեղեկու-
թիւն՝ որ պատմական հանգամանք մը
կազմէր անոր մասին, ե՛րբէ՛ք թէ շատ
օրեր կը տօնախմբեն Հայք այդ հրաշալի
պատահարը, «է առնուին մասն ի նշխա-
լաց սուրբ առաքելոյն Թադէոսի եւ Սան-
դղիսոյ եւ յայլոց վկայինց. եւ տուեալ
փառա Աստուծոյ՝ գնացին յիւրաքանչիւր
տեղիս խնդութեամբ»։ Բայց հասարակ
բացատրութիւն մ'է այս՝ զոր կը կար-
դանք, եւ կը կարգար զօրոյդ ալ, բոլոր
վկայաբանութեանց մէջ։ Եթեւ իսկապէս
սիւն էր «ի մէջ Սանատրիկի հաշտի, Բ-

վերայ միոյ փոքրիկ բլուր» որ կրկնու-
թիւնն է վկայաբանութեան ըսածիս «Ի
բարձրաւանդակ տեղի մի ի վիմամէջս»։
Եւ իբր գերեզմանատեղի կը նշանակէ «աւ-
ժան մի անտաշ» կամ «վէճ» որ կը պա-
տի՛, նոյնպէս վկայաբանութեան. եւ կ'եր-
թան «ի տեղին» կամ «ի նշանաւոր սրբոցն
հանգիստ»։ Եւ այդ բոլոր վկայութեանց
մէջ ընաւ չկայ ցուցում որոշեալ ու հա-
սարակաց ծանօթ հանգստարանի մը, ոչ
առանձին մեծաւանք մ'անոր հանդէպ,
ոչ ալ կառուցում մատրան մ'անոր վրայ,
որ այդ դարերու սովորութեամբ ստիպու-
ղական էր՝ եւ գերեզմանին յայտնութեան
հետեանքը պիտի լինէր. այլ բոլորը կը

ցրուին կ'երթան անփութութեամբ: Ո՛չ, Գիստին հեղինակն ինքնին տեսած չէր անոր գերեզմանը՝ որ չկար. և իւր շաւրադրութիւնը՝ Թաղէի առաքելութեան համբաւին ոյժ տալու հնարը մ'էր միայն:

Արդէն երկոստասանից Յուդա-Թաղէոսը, որ ըստ պատմութեան տեսած չէր զՀայաստան, և հեռի էր նախամիջնադարեան հայութեան մտքէն ալ, և եղեսացուց Արդէն-Թաղէոսը, որ եթէ եղած իսկ հայ մարինք, անոնց ըով վախճաններ ու թաղուիւր է՝ անոնց հնազոյն աւանդութեան համեմատ, ոսկից ճանչցան և մեր հարը անոր խախտ ածել, ոչ ոք աղոցմէ կարող էր՝ ըստ բնական օրինաց՝ երկրորդ գերեզման մ'ունենալ հայ հողին վրայ:

14. Մ'եր հին մատենագրութեան մէջ չենք գտներ Թաղէոսի ընդ Հայաստան սփռուած նշխարաց յիշատակն ալ: Միշին դարն ունէր ու կը մեծարէր զանազան մատենքներ իւր գլխաւոր սրբակայրերուն մէջ: Թաղէոսը Տաթևի եկեղեցւոյն մէջ կային՝ ըստ պատմչին Սիւնեաց՝ «նշխար մեծին Յովհաննու և Ստեփաննոսի նախավկային և մետաքսան առաքելոցն և սրբոյն Գրիգորի, և աջ սրբոյն Հովհաննայ» և ալ շատեր: Թովմա Արծրունւոյն շարունակողը կը գրէ՝ թէ իբր 1113ին Արթամարայ մէջ ալ կը պատուէին «զաթոռ մերոյ սուրբ Լուսաւորչին... և զսեղանն սրբարար աստուածային խորհրդոյն, և զգօտի սուրբ միշլոյն... և զհողաթմափա աշխատասէր ոտիցն սուրբ կուսին Հովհաննայ, և զփողապատն ներկեալ սուրբ արեամբն, և զբազուկ սուրբ մարտիրոսին տղային Արշլմանի»¹ և ալ: Մի և նոյն ժամանակին Վարդան՝ Լուսաւորչի և Հովհաննայ այդ նշխարները կը նկատէ Ձորովանից մէջ՝ իսկ Օրբելեան զանոնց 1292ին Հոռովկայի հայրապետանոցին մէջ կը դնէ, ոսկից անդարձարար գերի կը տարուին Արաբներէն՝:

Արդե՛ն հետ միշին դարէն կը մեծաւորէր Լուսաւորչին Աջը, ոսկից Ենորհաւին ողջոյն կը յղէր իւր թղթոց մէջ՝ և կը գործածէր նաև ձեռնադրութեանց առթիւ՝. և այնուհետև միշտ կը յիշուի այդ սրբութիւնը: Երբ 1441ին հայրապետական աթոռ փոխարդուեցաւ յիշմիածին, ըստ կիրիկեան ժամանակագրին՝ Սոյո հայրապետանոցին մէջ կային Լուսաւորչի, Սեդեքեստրոսի, Նիկողայոսի և Պարսամայի աջերը, որոնք զանազան արկածներէ կ'անցնէին: Խնդրը չէ նշխարացող վաւերականութիւնը, որոնք ամէնը կրնան հարազատ չլինել. այլ այն՝ որ այդ բոլոր դարերուն և այդ ամէն մեծամեծար սրբութեանց մէջ Թաղէոսի նշխարաց հետը չկայ: Եւ շատ ուշ՝ 1645ին՝ Առաքիծեցին իշմիածնի մէջ կը տեսնէր «զաջն Թաղէոսի սրբոյ առաքելոյն», որ Լուսաւորչի աջոյն հետ կը գործածուէր մեռոնորհնէից մէջ՝: Առաքելոյս ոսկերաց կարծեցեալ յատնութենէն մինչև հող իբր 12 դար անցեր էին. ո՛ր էր մինչև այն ժամանակ այդ առաքելական կարեւորագոյն աջը: Վաւերական նշխար մը պահուելու և աւանդուելու էր ձեռքէ ձեռք, և յիշուելու այլոց հետ: Հաւանականութիւն ալ չկայ այդպիսի զանձի մը դրսէն բերուելուն, երբ նկատենք մեր ազգին այդ շրջանի քաղաքական ու կրօնական եղիւլի պայմանները: Ապա այդ յանկարծեւրեանց աջը կեղծիք մ'էր լոկ իմ հաշուով, և Թաղէական դատին վերջին ապաւէնը:

15. Սակայն ինչ խորհելու ենք Թաղէի այն գերեզմանին վրայ, որ կայ դեռ այսօր, և հայ եկեղեցւոյ «առաքելական սկզբնաւորութեան անհակառակելի փաստերէն» մին կը հուշակուի՝. Պարզ է. անհակառակելի է, որովհետեւ կարօտ չէ հակառակութեան, հիմնովին խախտաւ լինելով, և աւանդութեան յետին մէկ գիւտը: Կրնանք ցուցնել նաև թէ երբ մէջտեղ

1. Օրբել. 148. — 2. Արծր. 349. — 3. Վրդն. 116. — 4. Օրբել. 324. — 5. Ն.Վ.Վ. 90, 212, 253, 279. — 6. Անդ. 218. — 7. Սիւտաւ. 589. — 8.

Դար. 820. Ինչպէս կը լինի դեռ այսօր. — 9. Օրման. Ազգ. 29.

եւաւ Արտազ՝ որ նախկին դարերուն եկեղեցականապէս անշնան ու մոռացուած վայր մ'էր, — պիտի ցուցնեմ յետոյ, — աւանդութեան շնորհիւ հետ զհետէ կը սկսի կարեւորութիւն ստանալ. և կը տեսնենք՝ որ Թ՝ դարու վերջերն « եպիսկոպոսն Գրիգոր Ամատունեաց տանն » հոն փոխադրած է իւր աթոռը. « նստէր ի հանգըստի սրբոյն Թաղէոսի առաքելոյ յԱրտազական գաւառի », կ'ըսէ Արծրունեաց պատմիչը՝, ուսկից կը հետևի՝ որ այդ մասնակ ղեռ սեպհական եպիսկոպոս չունէր Արտազ. « ի հանգստի սրբոյն Թաղէոսի » աւանդութեան արձագանգն է՞ր, և ոչ ակնարկութիւն արդէն ծանօթ գերեզմանի մը. Չայս կը հաստատուէ նաև Ուռնայեցւոյն վարմունցը՝ նոյն առաքելոյն աթոռը յԱղուանս տեսնելով՝. ապա թէ ոչ՝ օտարաց չէր թողուր նա՝ մեր հայրենեաց մէջ յայտնի գերեզման ունեցող առաքելոյն աթոռը. նմանապէս կիրակոս արևելացին 1269ին կը գրէր իւր Յայամուտրին մէջ՝ թէ Թաղէոս « կատարի նա հաստակութեամբ յիշարէկէ ի Քղէմիւն, կախեալ և նետածիգ լեալ յԱրտազ գաւառի. և կէսը ասն յՈրմի քաղաք Հայոց »։ Ուրեմն մինչև հոդ տակաւին անծանօթ ու վիճելի էր անոր հանգըստարանը, կորսուած յայտնի և անյայտ անուանց բաւդի մը մէջ։ Սակայն նոյն վարդապետին Պատմութեան քացատրութենէն՝ թէ կոտորանդին կ'թղ. կը յղէ « շըշաբերական նամակ յիբի առաքելոյն Թաղէոսի »։ զգալի է՝ որ սկսած էին ցոյց տալ արդէն կամ ենթադրել հոն առաքելոյն հանգստարանը։

16. Այդ ատեններն ալ դուրս է ելեր գերեզմանը. և թէ ինչպէս, գիւրին է գուշակել. կը բաւէր աւանդութեան նշանակած վայրին մէջ մատնանշել հաւանական գերեզմանատեղի մը, որպէս զի չեղածը հետ զհետէ լինէր։ Այսպիսի կեղծ

գիւտեր մեր օրերն իսկ չեն պատահիր յաճախ։ Այդ կարծեցեալ գերեզմանին վրայ եկեղեցի մ'ալ շինուեցաւ, կամ գերեզմանը ցոյց տրուեցաւ Թաղէի եկեղեցւոյն մէջ, որ Թուրքերէն աւերելով, 1267ին վերստին կը շինուի՝ մենաստանով մը հանդերձ։ Համարու հոն եպիսկոպոսական հաստատուն աթոռ մ'ալ կը հիմնուէր, և անոր առաջնորդը կը ճոխանան ու կը սկսին ուրիշ ԺԳ դարու սկիզբները Սիւնեաց պատմիչին յաջորդը Յովհաննէս Օրպելի՝ Թուրք մ'ունի առ Ջաջարիս ծործորեցի եպիսկոպոս նոյն վիճակին, զոր կը սկսի այս շողովիչ բառերով. « Զգերապատիւ զլիոյդ, սրբազան քաջ հովուապետիդ, աթոռակալի վերակացոյնիդ առաքելական աթոռիդ, էքսարխօսիդ Հայոց... նամակ ողջունի և հրամանաց ընկալաց »։ և այլն։ Յովհաննէս քռեցիին 1330ի թղթին մէջ լաւագոյն տեղեկութիւնը կու տայ Թաղէի այդ շրջանին արդէն ծանօթ գերեզմանի մասին, ըսելով՝ թէ Ատանայի 1316ի ժողովին մասնակցից էր նաև « արհեպիսկոպոսն Ջաջարիս՝ որ էր իշխօղ եկեղեցւոյն սրբոյն Թաղէոսի առաքելոյն, ուր կայ գերեզման նորին ի կողմանս արևելեան, յայնկոյս Երասի գետոյն՝ ի սահմանս երկրին Պարթևաց, ոչ հեռի ի մեծահոգակ Արարատ լեռնէ »։ Այսպէս ուրեմն հազիւ իրը ԺԳ դարու կիսուն կը սկսի ստեղծուիլ և երևան գալ Թաղէի « անհակառակելի » գերեզմանը, որուն անպատմականութեան եւ ալ չեմ հակառակիր։

17. Շատ աղուական է վանական վարդապետի (ԺԳ դար) տեղեկութիւնը, թէ երբ առաքելոց դասուն կողմանէ Թաղէոսի վիճակեցաւ Հայաստանը, « տրամեցաւ և ստաց. Երկիրն ցուրտ է և մարդիկըն բրտաբարը »։ — և կամ անոր Հարցմանց համեմատ՝ « վասն երկրիս բարձրութեան և մարդոյս անհաւանութեան »։ — Ըն-

1. Արծր. 290. — 2. Աս.՝ 261. — 3. Յայմ. յա. 1. — 4. Կիրակ. 174. — 5. Անդ. և որ ապա կրկին քանդուելով, 1650ին անգամ մ'ալ կը կառու-

ցուի ըստ Գաբրիւ. 269. — 6. Գրչ. Բ. 1261 Ս. Ղ. Գր. Էջ 128. — 7. Գաւանոս, Ա. 517. — 8. Գրչ. Բ. 1244 Ս. Ղ. Գր. Էջ 617.

կերները կը խորխուսեն զինքը, առլով անոր նաև «զենել օծման» զոր փրխտոս էր օրհնել՝ օգնական, և զգեղարդն»։ Կ'ե-րևի՝ մին պատասպարան ցրտին դէմ, և միւսը՝ բրտութեան, և որոցմով ի Հայս եկած կը համարի վարդապետդ, թողլով զանոնք յիշատակ մեզ, և թէ «յայլ ազգ չկայ այս պարծանքս»¹։ Բայց ստոյգն այն է՝ որ թաղէոս իւր առաջատար բա-ցաւ դէպ ի նախասիրած ջերմագոյն եր-կիրները՝ զորս տեսանք², և չառաւ ընաւ մեր բրտութեան ծայրագոյն փորձը, ուրուն պանծանօք ենթարկեց զայն հայ աւանդութիւնը։

Անոր թողած յիշատակներն ալ չեն տարբերիր առաքելութենէն։ Զուտ երեւա-կայական է իւր օրհնել տալ Յիսուսի, զոր ոչ փրկիչը խորհեցաւ երբեք, ոչ աւետարանը գրեց, և մեր երկիրը փոխա-դրել։ Իսկ զգեղարդն՝ ըստ արտաքին բազ-մաթիւ ու յայտնի վկայութեանց, զորս կը կոչէ Լիլերկ՝ Եպիփանիոսէ, սուտ Ան-տոնինոսէ, Թ. Դամասկացիէն, Աննա կոմենենէ և այլն, Զ-ԺԱ դարերուն Երու-սաղեմի մէջ կը պահուէր, և ԺԱի վեր-ջերը կը տարուի ի կոստանդնուպոլիս, ուր կը մնայ ու կը յիշուի ամբողջ ԺԲ դարուն³, Հոն գիտէին զայն նաև մերս Մտ. Ուսնայեցին՝ 1136ին, ու Կիրակոս՝ 1265ին⁴, որ արեւմտեայց հետ կը հա-մարի զայն իսկ՝ «որով խոցեցին զՓր-կիչն մեր»։ Հետեաբար Հայաստան ղեռ զգեղորդ չունի հող։

Սակայն որպէս զի նաև այս մասամբ Յոյներէն վար չմնայինք, հայ ազգասի-րութիւնը նոյն միջոցին իսկ յիշեալ սըր-բութիւնը մեր երկիրը կը փոխադրէ հրաշ-քով, կոստանդնուպոլիսի մէջ անոր տեղա-պահ թողլով ուրիշ մ'ըստ վարդանայ. այն՝ «որով Հրեայնք խոցեցին ընդ կա-տականս զպատկերն փրկչական, ուստի եւ արիւն և ջուր՝ որպէս ի կողէն Տեառն»։

(ուրիշ առասպել մ'ալ այս), և պատուե-ցաւ զէնն որպէս աստուածամուխն այն՝ զոր Հայք ունին⁵։ Երևելին Պոռ իշխան 1268 թուին վերջնոյ Նշխարատուփ մ'ալ կը շինէ ու կը պարգևէ Այրիվանից, ինչ-պէս կ'իմանանք իւր յիշատակարանէն անոր վրայ⁶։

Գեղարդս ինքն իսկ ցոյց կու տայ իւր ծագումը խաչովը՝ որ տարածուած է տի-գին կեդրոնը⁷։ Հոովմէական նիզակները չէին կարող կրել քրիստոնէական Նշանը, և այն ալ Յիսուսի խաչելութեան ժամա-նակ, որոյ շնորհիւ և յետ որոյ պիտի սկսէր մեծարուիլ իսաչը, Ռ-րեմի միջնա-դարեան զինուորի մը զէնքն էր այդ, զոր նախանձայոյդ կամ շահասէր մ'առաւ և ընծայեց մեր ազգին զիրահաւանութեան։ Անոր օծանդակ հասաւ երեւակայութիւնը, և թաղէոսի նուէրն ըրաւ զայն, որուն հաւատացին վանական, վարդան, թա-ղէի միջնադարեան վկայագիր մը⁸, Գր. Տաթևացիէն⁹ և այլք՝ մինչև ցՕրմանեան, որ զայն թաղէական առաքելութեան զը-րուոր փաստերէն մին դրաւ¹⁰։ Առաքելու-թիւն և փաստ կ'արժեն զիրար։ Թողունք երկուքն ալ, և անցնինք ուրիշ նիւթի։

ԲԱՄԹՈՂՈՄԷՍՍ. — 1. Երկրորդ քա-րոզիչն է Հայոց՝ յետ թաղէոսի, և քան զայն ալ նուազ բախտաւոր պատմաբնու-թեան առջև, որ չի ներեր և ոչ անոր առաքելութեան մեր հողին վրայ։ Հին հայ մատենագրութեան մէջ անոր առաջին յիշատակութիւնը կը գտնենք Խորենա-ցւոյն քով, այսպէս. «Բայց վիճակեցաւ Հայոց և Բարդուղիմէոս առաքեալ, որ և կատարեցաւ առ մեզ յԱրեւանոս քաղա-քի»¹¹։ Եւ Հոփսիմեանց ճառին մէջ նոյնք թաղէոսի հետ քարոզիչ կը դուրի չ'Հայս¹²։ Պատմահօր գործին մէջ երեքած այս տեղե-կութիւնը շատ աղքատ է, և մեր միջնա-դարեան մատենագրութիւնը ճորայցուց

1. Գր. բարդ, 583. — 2. Աստ՝ 228. — 3. Cabrol, VII, 1157-60. — 4. Ուս. 269. Կերպ. 71. — 5. Վրդ. 111. — 6. Պակոյթ. Ա, 9. — 7. Անդ, պատ.

Կեր 4. — 8. Սոփեք, Ը, 59. — 9. Հարց. Թ, Բ, — 10. Օրման. Ազգ. 34. — 11. Խորեն. Բ, 124. — 12. Նոյն՝ 309, 316.

զայն, յօրինելով նոյն առաքելոյն վկայութիւնն՝ ալ, որոյ արժէքը պիտի տեսնենք յետոյ: Ըսի կանխաւ՝ թէ թաղէտսի առաքելութեան հաւատացող բոլոր նոր զրիշներն ընդունեցան Բարթողոմէոսին ալ, ինչպէս ընդունած էին միջնադարեան մատենագիրքը եւս:

Նուազ բախտաւոր կոչեցի զայն քան զթաղէտս, Բայց եթէ հաւատանք Ազգապատմի հեղինակին, առաքելակցին վրայ կրնայ պարծիլ վասն զի, կ'ըսէ նա, «Բարթողոմէոսի Հայոց առաքեալ ըլլալուն և Հայաստանի մէջ նահատակութիւն աւանդութիւնը ընդհանուր է բոլոր քրիստոնեայ եկեղեցիներու մէջ. այնպէս որ այս մասին քնաւ դժուարութեան հանդիպելու կամ առարկութիւններ լուծելու պէտք չցնար»¹: Օրմանեան հոս բարեմիտ կրկնութիւնը կ'ընէ Ազգերեանի խօսքին՝ թէ օտար վկայագիրք «միաբանին ընդ մեզ», թէ Բարթողոմէոս յետ քարոզելու Հնդկաց և այլոց՝ «եկն ի Հայաստան աշխարհ, և ի Հայս կատարեցաւ և թաղեցաւ»²: Որքան ծանօթ է ինձ, նոր զրիշներէն լով Գէորգ Մհարպպ եղա՝ որ կասկած յայտնեց Բարթողոմէոսն աւանդութեան մասին, ըսելով լակոնաբար. «պատմական փաստերով դժուար թէ կարելի ըլլար ապացուցանել»³: Կասկած մը՝ գոր սրամիտն Գաթրճեան ևս յայտնեց իր արդէն⁴, և որ հեռի էր սակայն քննական հերքումէ մը՝ գոր կը պահանջէր պատմութիւնը:

2. Աղդարեւ իրականութիւնը բոլորովին տարբեր է աւանդութենէն: Արեւելեան և արեւմտեան եկեղեցեաց ու քան զթորեւնացին շատ հին և անոր ալ վարդապետ հանդիպեցած զրիշներ կը պնդեն՝ թէ Բարթողոմէոս, ընկեր երկոտասանից, Հայաստանի ճանապարհը երբեք չէ սու վրած: Անոր քարոզութիւնն «ի Հնդկա» կը դնեն՝ Եւսեբիոս Կեսարիայէն⁵, և ս.

Հերոնիմոս արեւմտեան⁶, և ս. Եփրեմ Ասորիքէն: «Բարթողոմէոս, կ'ըսէ վերջինս, աւետարան զՄատթէոսի ետ Հնդկաց, և եղև անդ եպիսկոպոս, և աւետարանեաց ի Լիկայոնիա»⁷, որ էր Գաղատիոյ գաւառներէն մին: Արոնց ծայնակից են նաև Ռակեբրեան, որ կ'ըսէ՝ թէ «Բարթողոմէոս զԼիկայոնացիս ի ժուժկալութիւն հաստատեաց»⁸, այսինքն քարոզեց ժուժկալութեան կրօնը. և Սեկրատ՝ որ կը գրէր իրը 440 թուին, և կը կրկնէր՝ թէ «Բարթողոմէոս վիճակեցաւ Հնդկաստան՝ որ մերձ է յԵթիոպիա»⁹: Ամփոփելով այդ վկայից խօսքերը, առաքեալը կը քարոզէ Լիկայոնիոյ, և իւր աթոռը կը հաստատէ Հնդկաց մէջ, որ իւր առաքելութեան գլխաւոր վայրն էր: Արդ՝ Դ-Ե դարերուն եկեղեցւոյ Հարց ու պատմը չաց անծանօթ էր Բարթողոմէոսի քարոզութիւնը նաև ի Հայս ու մարտիրոսութիւնն անոցմէ: Եւ ինչ որ հնագոյն վկայիցդ օրով չկար, չէր կարող դարեր վերջ լինել պատմական ճշմարտութիւն մը, և դառնալ ապրիլ իւր անգոյտութեան դարերուն մէջ: Չեղծու պատմութիւնը չի ստեղծուիր, և ստեղծուածը վէպ կը կուշուի:

3. Մեր աւանդութեան դէմ կը զինուին նաև առաքելոյն նշխարները, որ Յունաց քով կը գտնուէին վաղուց: Անոնց թէ՛ դուրս վերծանող մատենագիրքը, որ Ձ դարու սկիզբներու և զրէշ, կը վկայէ, - և Նիկիական իսկալիստոսի Ղ դարուն կը կըրկէ¹⁰, - թէ 508 թուին Անաստաս կայսրը Միջագետաց Դարաս քաղաքին մէջ կը կառուցանէ շքեղ եկեղեցի մը. և «զԲարթողոմէոս առաքեալ ետես ի քուն, ասելով յանձն առնուլ զպահպանութիւն քաղաքին: Վասն որոյ Անաստաս զնշխարս Բարթողոմէոսի անդր առաքեաց, և ի նմին քաղաքի հրամայեաց դնել»¹¹: Կայսրը հող իւր ձեռաց ներքև ունի առաքելոյն նըշ-

1. Սեփրք, ԺԺ, 5. Կամ վկայաբանութիւնք, Ա, 200. — 2. Աստ՝ 227. — 3. Օրման. Ազգապատմ., 28-29, 4. Վարդ սրբող, Թ, 468. — 5. Քրիստ. առաքել. 29. — 6. Աստ՝ 227, մ. 17. — 7. Եւսեբ. Ե, 4. —

8. Զերուելի տրագ, 36. — 9. Եփրեմ, Ա, 259. — 10. Ի ս. ԺԲ առաքեալեմ. P. G. 59, էջ 495. — 11. Սեփրք, Ա, ԺԲ. — 12. Պատմ. եկեղ. ԺԶ, էջ. — 13. P. G. 86, I, էջ 212.

խաբնեբը, որով «անդր առաքեաց», և ոչ թէ Հայաստանէն բերել տուաւ, ուր չէր հասնեբ իւր իշխանութիւնը: Յետոյ աւանդ կը փոխադրուին, կ'ըսեն Կամիւս և Աւգերեան, Լիպարի կղզին, և անկից ի բնեհնետ քաղաք, և այժմ կը հանգչին ի Հոովմ' իւր անուան նուիրուած եկեղեցւոյն մէջ¹: Կը հետեի՝ որ առաքեալը նահատակուեբ ու թաղուեբ էր Հայաստանէն հեոի, և անոր նշխարները յայտնի ու սեպհական էին Յունաց:

4. Ոչ միայն արտաքին մատենագրաց, այլ նոյն ինքն Հայոց լուսթեան ևս անծանթ է ֆիացեբ Բարթողոմէոսի առաքելութիւնն իրենց երկիրն ամբողջ Գ-ի դարերուն մէջ: Ապացոյց՝ մեբ մատենագրութեան միահամուռ լուսթիւնն անոր մասին, բաց ի Խորենացւոյն՝ որոյ գաղտնիքը պիտի լուծենք յետոյ: Եւ կը սխալին Գեղգեր, Տուռնըրիզ և այլք՝ թաղականին չափ հին ենթադրելով բարթողիմեան աւանդութիւնն ալ՝ առանց փաստի, թէպէտ մերժելով վաւերականութիւնը՝ 2 «Փաւստոս» որ քանիցս անգամ յիշեց զԹաղէոս և

անոր աթորը Հայաստանի մէջ, չէ լսեբ որ նոյն աթորին վրայ երկրորդ առաքեալ մ'ալ բազմեբ էր. ապա թէ ոչ՝ յօժարութեամբ և անվրէպ առաջնոյն քով պիտի զնէր անոր անունը: Թաղէականին հետ՝ բարթողիմեան ի Հայս քարոզութեան ևս անտեղեակ էին Ազաթանգեղոս ու Եղիշէ, որոնք կը թուեն առաքելոց ասպարէզները³: Զ դարուն Յովհաննէս կաթողիկոս և Է-իս սկիզբներն Աբրահամ կը յիշատակեն զԹաղէոս իբրև առաքեալ Հայոց⁴, և զԲարթողոմէոս ոչ բնաւ: Կարելի էր որ լռէին, և կամ այն հոգին՝ որ ի չգոյէ կը գոյացնէր, անտեսէր այդպիսի թանկագին աւանդութիւն մը՝ եթէ լինէր: Ոչ, մեբ նախնիք մինչև հոգ օտարանեին տարբեբ ծանօթութիւնն չունէին Հնդկաց առաքելոյն մասին:

(Շարայարելի)

Հ. Վ. ՀԱՅՈՒՆ

1. Vigour. I, 1472. Վարդարաց, Թ. 450. — 2. Tourn. 418 և 417. — 3. Ագաթ. 515. Եղիշէ՝ 845. — 4. Աւս. 260.

Շ Տ Է - Ո Ղ Ի Ն

ԵՒ

Գ Ն Ո Ւ Ն Ի Ք - Գ Ն Թ Ո Ւ Ն Ի Ք Ո Ւ Մ Ե Հ Ն Ո Ւ Ն Ի Ք - Մ Ե Ծ Ն Ո Ւ Ն Ի Ք

Վահան Մամիկոնեանը Պարսից Պերոզ արքայի ի Ե. տարին Վրաց Վախթանգ Թագաւորի դաշնակցութեամբ Շիրակի դաշտում ապստամբութեան զբաղակ բարձրացրեց (Պատմագիրք Հայոց. Դ. Փարսիցոյ Պատմ. Հայոց և բոլոր առ Վահան Մամիկոնեան, Գ. կգ. էջ 118, Տփղիս-Վաղարշապատ 1904) ուրեմն. 481 թուականին (Th. Noeldeke, Tabari, էջ 435, Leyden 1879):

Հայերը հալածում են մինչև Արարկատական, Հայաստանի մարզական Արարկատ-նապ Յովհաննէականին, որի նոր զօրքով

վերադարձից յետոյ՝ մղում են Ալեքի ճակատամարտը: Ապա Վահանի կողմ վրայ օգնութեան են հասնում Վախթանգից 300 զինուոր, որոնք շուտով ետ են կանչուում. իսկ Վասպուրականի չորս երկպառակուած նախարարութիւնից Առեստ քաղաքագիւղի 24 Ապրիլի 482 թուականի ճակատամարտից յետոյ (V. Langlois, Collection des historiens anciens et modernes de l'Arménie, II, էջ 333, Ժանք. 1. Paris 1869) միայն Անձեա-ցւոց մի մասը և Երուանդունիք (Փարս. Գ. Լ.) Այնուհետև Վահանն ինքը վրա-